

Tesi doctoral

**LA INVENCIO DELS ORIGENS.
LA HISTÒRIA LITERÀRIA
EN LA POÈTICA DEL RENAIXEMENT**

Cesc Esteve

**Directora: María José Vega
Doctorat de Teoria de la literatura i literatura comparada
Departament de Filologia Espanyola i Teoria de la literatura
Universitat Autònoma de Barcelona
2006**

ELS ORÍGENS, LA HISTÒRIA LITERÀRIA I LA POÈTICA.

CONCLUSIONS

L'estudi dels relats sobre els orígens de la poesia que s'escriuen a Itàlia durant el segle XVI revela que constitueixen la forma d'historiar la literatura més rellevant i productiva de la cultura literària renaixentista. Són rellevants i productius per a la formació del discurs teòric en la mesura que se'ls atorguen funcions cabdals per reconstruir poètiques teològiques – que poden ser estrictament cristianes i prendre com a models els poetes bíblics o integrar les tradicions hermètica i platònica - i posar-les al servei, per exemple de la política i de la propaganda contrareformistes i perquè contribueixen, d'aquesta manera, a mantenir vigents conceptes com el furor diví i el sentit al legòric, nocions de llarga tradició, però excèntriques respecte de la doctrina i la terminologia de la poètica neoaristotèlica que dominà la crítica literària cinc-centista. Els orígens són també decisius perquè es pugui construir una història i una teoria de la lírica que difonguin el prestigi i la importància de les funcions i dels efectes dels antics i moderns poemes breus i que permetin posar-los a l'alçada de l'èpica, la tragèdia i la comèdia, els gèneres considerats majors o perfectes d'acord amb la jerarquia d'espècies neoaristotèlica.

Ara bé, els relats dels orígens no són importants només perquè serveixen per apuntalar discursos marginals o de resistència: estan entrellats també en debats centrals de la poètica italiana del Renaixement. Intervenien en les indagacions per discernir la naturalesa de la poesia perquè els esgrimeixen, per exemple, els teòrics del segle, i són majoria, que sostenen que el vers és un dels atributs originaris i, per això, essencials de la poesia o, si més no, el component que la fa perfecta. En el marc de la qüestió de la llengua, els humanistes detractors del vulgar en branden els orígens contra lingüistes, crítics i comentaristes de Dante i Petrarca que, al seu torn, fonamenten sovint el potencial i el valor literari de les lletres toscanes en el llegat cultural clàssic de què s'haurien fet hereves pel fet de tenir els mateixos orígens territorials o nacionals.

Si aquests relats apareixen implicats en diversos fronts discursius de les poètiques i polítiques culturals del Renaixement, és perquè dominar els orígens,

és a dir, poder inventar-los, situar-los en el temps i en l'espai, assignar-los característiques o atorgar-los a una nació, constitueix un saber al qual se li reconeix autoritat i poder. Això fa, llavors, que els orígens de la poesia resultin també cabdals per fer de la història una disciplina rellevant en la cultura literària dels segles XV i XVI: en la mesura que transcendeixen la funció laudatòria i es revelen necessaris i rendibles per discernir les causes i els trets essencials de la poesia, per descobrir-ne els inventors i fer memòria i justícia dels mèrits que això comporta o per identificar formes, funcions i autors modèlics, els orígens justifiquen la recerca històrica i en garanteixen la capacitat de produir coneixement. I encara tocant a la formació de la història literària renaixentista, els orígens són rellevants en la mesura que, concebuts, per exemple, com la seu de la poesia més pura i perfecta, adquireixen capacitat per regular els paràmetres – en aquest cas, quasi sempre de degeneració – amb què s'interpreta el canvi.

L'examen de la formació de la història dels orígens palesa que les maneres d'entendre i valorar els orígens de la poesia que han transmès i consolidat les tradicions i els gèneres discursius que els han dominat, les formes en què es narren, els usos a què es destinen aquests relats i les possibilitats de reescriure'ls i reutilitzar-los es determinen mútuament. La història dels orígens mai no es pot explicar de qualsevol manera, però no es pot seguir narrant només en els termes que estableix la tradició apologètica a partir del moment que els crítics els indaguen per conèixer-ne les causes naturals o si es vol aclarir si Orfeu és anterior a Moisès, quants i quins poetes van compondre abans que Homer o si els antics romans van inventar la poesia rimada. Justament aquest últim exemple traeix que els condicionaments recíprocs atenyen també les tradicions historiogràfiques de la poesia antiga i de la moderna vulgar: Minturno transfereix a la lírica toscana uns orígens sagrats a bastament difosos per crítics defensors de la tradició antiga, historiadors hebreus i Pares de l'Església; Landino subratlla que Dante hauria estat el primer de transferir al vulgar tota la doctrina clàssica, Equicola remet la invenció de la rima a la tradició llatina i Bembo esgrimeix la força del cel nadiu perquè tots aquests escriptors, amb estratègies diverses, pretenen fer de la història de la poesia italiana la continuació de la de grecs i romans.

És per això que resulta pertinent començar a revisar les línies mestres de la formació de la història dels orígens de la poesia al Renaixement italià aprofundint en les conclusions del tercer capítol: examinar les raons que fan de la narració de Giammaria Barbieri un relat excèntric respecte de la tradició historiogràfica de la poesia italiana permetrà donar compte de les pressions que exerceixen en els filòlegs del vulgar, al seu torn, la història literària antiga i els relats sobre els orígens de la poesia grega i llatina.

El gruix de relats sobre els orígens de la poesia toscana que sorgeix justament d'aquest marc de relacions amb les tradicions literàries dels antics constitueix un front igualment pertinent per dur a terme una primera exploració de les històries dels orígens de la poesia i de les respectives literatures vernacles que s'expliquen a França i a Espanya. L'anàlisi d'aquests relats haurà de complementar en un futur pròxim la feina feta fins ara, justament perquè aquí fer-ne una primera lectura servirà per revelar que els principis, mètodes i versions de la historiografia literària italiana regulen en no pocs aspectes la formació de la història literària cinc-centista a Europa. No ha de sorprendre, llavors, que els relats sobre els orígens de la poesia que expliquen teòrics cinc-centistes francesos com Thomas Sebillet, Peletier du Mans o Ronsard coincideixin amb els que narra i explota la crítica literària italiana de l'època i que forneixin, per això, l'ocasió per revisar-ne els biaixos i acabar, així, d'exposar les conclusions del treball.

El llegat clàssic i la història de la poesia toscana: necessitat i utilitat

Tant en introduir el relat de Giammaria Barbieri a l'inici del capítol tercer, com en establir, al final del mateix capítol, els trets que el singularitzen, he volgut remarcar que Barbieri participa de bona part de les premisses i interessos amb què crítics, comentaristes i lingüistes donen compte de la història i dels orígens de la poesia antiga i moderna. Així, en assumir que els orígens importen només, o sobretot, com a principi d'una genealogia, Barbieri es fa seva i adapta la manera d'entendre i ponderar el valor dels orígens que el paradigma progressista fa cada vegada més present en la poètica, avalat per la tradició retòrica i l'autoritat aristotèlica, però promogut també a través d'històries com la de Landino o la que Equicola confegeix en comparar les evolucions anàlogues dels *dicitori in rima* amb les dels antics pintors grecs.

Ara bé, de la mateixa manera que, per exemple, Minturno en començar *L'Arte poetica thoscana* es fa ressò de les causes naturals i al llibre tercer, arribat el moment d'establir com s'hauria inventat la lírica, explica que el gènere prové del cel i dels déus, la historiografia de la poesia vulgar italiana, tot i adoptar la visió progressista de la llengua i de l'art literària, no renuncia mai a explotar aquells orígens que puguin servir per fer més poderosa o persuassiva – importa força menys que sigui consistent - la història que reclama la primacia dels autors toscans: aquesta és la diferència que deixa el relat de Barbieri als marges de la història de la poesia italiana.

És mitjançant estratègies diverses que els historiadors de la poesia vulgar vindiquen que la tradició nacional hauria tingut una relació privilegiada amb el llegat clàssic, relació que sovint es procura presentar en forma de continuïtat o enllaç històric entre romans i toscans. En qualsevol cas, aquesta és la tendència dominant respecte de la qual Barbieri ocupa una posició més excèntrica. La pretensió de fonamentar la superioritat de Petrarca i Boccaccio només en els mèrits que revelaria una història comparada dels progressos de les millors tradicions de poesia rimada per força ha d'oferir un rendiment limitat en un espai discursiu en què encara hi tenen molt a dir els filòlegs i crítics que segueixen mostrant reserves sobre la capacitat literària del vulgar.

Valgui com a exemple significatiu d'aquesta postura el catàleg dels poetes europeus coetanis amb què Lelio Giraldi pretén completar al 1551 la història dels autors grecs i llatins de l'antiguitat que havia publicat sis anys abans. Giraldi valora per damunt de tot que els autors siguin virtuosos, erudits, eloqüents i elegants, això és, que componguin versos en obsequi de la devoció i dels preceptes cristians i que coneguin molt bé el grec i el llatí. És per això que no vol allargar-se massa fent la crítica dels autors de l'època que han escrit en vulgar: considera que els pocs que hi han reeixit, com Pietro Bembo, Jacopo Sannazaro o Antonio Tebaldeo, han demostrat ser encara millors escrivint en llatí. A més d'això, entén que fer una crítica exhaustiva dels poetes vulgars el portaria a haver de jutjar, al costat d'autors com Angelo Poliziano i Lorenzo el Magnífic, barbers, sabaters i tota mena d'artesans que han tingut vel·leïtats literàries. De fer aquesta desagradable feina, diu Giraldi, ja se n'encarrega Mario Equicola al *Libro de Natura de Amore* i bandeja la tradició vernacle sense oblidar-se, però, de censurar aquells que han pretès posar la llengua i la literatura

vulgars al mateix nivell, o per damunt, que les lletres llatines i d'acusar d'heretges els que han intentat adaptar versos toscans al metre i a l'harmonia de les composicions dels llatins antics.¹

L'opinió que Giraldi té de la poesia vulgar no és la d'un Amaseo o la del Lazaro Bonamico d'Speroni que suplicava que no es consideressin italianes les rimes fetes en toscà, però tampoc no s'adiu del tot amb la de Landino o de Bembo: pondera els mèrits de Poliziano i Lorenzo de' Medici però, en certa mesura desacreditant les millores que Landino preveia si els poetes vulgars eren capaços de transferir a l'italià literari la doctrina apresada amb les lletres llatines, assumeix que qualsevol poeta docte sempre treu més rendiment de les superiors qualitats del llatí. D'aquesta manera, el preu de què han de fer-se creditors els poetes moderns per sumar-se a la història que Giraldi havia

---

¹ Cito els *Dialogi duo de Poetis nostrorum temporum* de l'edició de Pandolfi [1999]. Giraldi, *Dialogi, Dialogus prior*, 116: "Verum de vernaculis iam satis: neque enim mens est hos colligere, quippe cum boni omnes Latine sciunt, ut Bembus, Sanazarius, Thebaldeus, alii pene innumerabiles; at nudi quidam et inermes hanc poeticae partem aggressi tonsores sellulariique indigni qui cum his connumerentur: mittamus istos Mario Equicolo, ut in suo de amore, quem se scribere profitetur, libro enumeret." Els diàlegs reconstrueixen una reunió que representa que hauria tingut lloc a can Giraldi, a Ferrara, el 1548, però com que es pretén també que els interlocutors ja haurien mantingut anys abans, cap el 1513 i a Roma, una primera discussió sobre els poetes italians contemporanis, Giraldi demana que, abans de reprendre la feina, es llegeixi el report d'aquesta conversa, la qual constitueix el primer dels dos diàlegs: és per això que s'afirma que Equicola està escrivint un llibre sobre l'amor. Per a més detalls sobre l'elaboració dels *Dialogi*, remeto a l'estudi introductori de Pandolfi [1999: 11-29] i a Rossi [1901]. Al diàleg segon es torna a lamentar que hi hagi tants poetes vulgars i de tan diversa qualitat, es censura els que s'han atrevit fins i tot a escriure que el vulgar pot competir amb el llatí i es reporten les diverses versions sobre els orígens – sicilians, toscans, provençals - de la poesia vernacla. *Dialogus posterior*, 212 i 214: "Sed nimius sim, si cunctos complecti velim [a tots els poetes vulgars]: tonsores enim et sutores opificisque sellularios multos etiam ex fece haustos enumerare oporteret. Ex quo nescio qui viri alioqui docti in eam haeresin incidere, ut non modo vernaculas velint Latinis literis aequare, verum etiam antepone, quin et id etiam literis prodidere; qui autem primi rythmos et huiuscemodi carminum genus invexere, vel invenere potius, variae sunt summorum virorum sententiae: quidam enim in Siculos et Regnicolas retulere, plerique in Hetruscos, unde et sermo Thuscanus dictus est; alii non nulli in provinciales idest eam partem Galliae, quae Provincia nuncupatur; alii alia, de quibus primum Colotius, deinde Bembus pluribus disseruere, praeter eos vero, quos et priore dialogo et hoc ipso complexi sumus".

començat a explicar des dels orígens és quasi bé indissociable del conreu de les llengües clàssiques, mentre que, ben altrament, la història de la poesia vulgar s'autonomitza de l'antiga perquè l'haurien dominat una legió d'aficionats a compondre rodolins i queda confinada a obres també populars com el *Libro d'Equicola*.

No és inoportú recordar aquí que un altre historiador excèntric com Patrizi, encara a finals de segle i tot i censurar als crítics que s'adhereixin de manera irreflexiva a certs principis i mètodes només perquè porten l'aval de l'autoritat antiga, xifra la recuperació de les lletres en l'obra llatina de Petrarca, això és, d'acord amb els esquemes de la tradició historiogràfica de l'humanisme més primerenc. Per tant, el context discursiu fa necessari i alhora útil desplegar estratègies narratives que palesin que la tradició vernacla és hereva de la clàssica: necessari per contestar les històries dels orígens bàrbars del vulgar amb versions que permetin superar o almenys atenuar les reticències de la classe docta i útil per afirmar la primacia de la poesia italiana entre les literatures vulgars.

La història de la poesia vulgar: d'Itàlia a Europa

La mesura del poder d'informar el passat literari d'aquests relats no la revela només que la història que confegeix Barbieri resulti singular i tingui un ressò escàs. En implicar-hi la tradició clàssica i vindicar-se'n els hereus, els filòlegs italians converteixen la història de la poesia feta a la península – en llatí, en vulgar o en ambdues llengües – en la història universal de la literatura i determinen que tradicions com la francesa o l'espanyola hi haurien tingut una rellevància menor. Franco Simone ha estudiat a bastament els efectes i les reaccions que aquesta visió provoca en la historiografia francesa dels segles renaixentistes.² Així, al Tres-cents, teòlegs com Jean de Hesdin i Nicolas de Clamanges defensen els francesos de l'acusació d'indoctes que els fan Petrarca i els humanistes italians: per rebatre-la, elaboren un extens catàleg de filòsofs i científics gals, argüeixen que, amb l'imperi, el saber s'hauria traslladat de Roma a París a l'època de Carlemany, i addueixen que a la ciutat s'hi fundés la universitat com a prova de la fèrtil activitat cultural que, de llavors ençà, hi

---

² Cf. Simone [1965; 1966].

hauria hagut al país, afavorida, a més, pel clima nacional, que consideren idoni per als estudis.

La *translatio imperii* i les ruïnes de la capital serveixen per negar que l'antiga Roma hagi resorgit, a més, però, els estudiosos francesos oposen a la visió cíclica de la història amb què els italians emparen aquest renaixement la narració dels progressos que la tradició cultural hauria anat assolint des dels orígens de la nació franca, descendent de la troiana. Assagen també de restringir al segle XII el període de "tenebrosa ignorància" que els humanistes italians xifren en quasi mil anys i, en paral·lel, tracten de recuperar les gestes nacionals de l'època medieval, oblidada i menystinguda pels prejudicis de la historiografia dominant, alhora que reescriuen la història dels italians per demostrar que descendeixen dels gots i no dels romans.

Malgrat la resistència inicial, detecta Simone en les obres de Guillaume Fichet, doctor en teologia i professor de retòrica a la Sorbona des de 1470, i de Robert Gauguin, autor d'una història de França, que les versions de la recuperació de la cultura i les lletres que difonen els humanistes italians tendeixen a imposar-se en la historiografia francesa del segle XV. L'autoritat creixent amb què humanistes del Quatre-cents com Bruni i Valla prediquen el retorn de la supremacia del llatí com a condició i símbol del renaixement de Roma i la insistència en afirmar la continuïtat territorial de la cultura romana a Itàlia fan que cada vegada resulti menys convincent argüir que l'imperi s'hauria traslladat o que hauria resorgit en un lloc diferent d'on havia estat en origen.

Arribat el segle XVI, la pressió dels esquemes historiogràfics de l'humanisme italià s'aprecia en històries de la poesia com la que explica Estienne Pasquier a les *Recherches de la France*, la qual s'ajusta a la divisió tripartida de la història cultural i on ja es consideren bàrbars els segles que van de Carlemany fins Petrarca, o la que conta Thomas Sebillet al primer capítol del primer llibre de *l'Art poétique française* de 1548. Sebillet dóna compte dels orígens divins de la poesia amb els arguments i les autoritats corrents i en reporta els inicis entre els profetes hebreus, els oracles grecs i els sacerdots romans. A continuació, explica que, després d'un llarg període de crisi provocat per les guerres, l'art literària hauria renascut gràcies a Dante i Petrarca, els quals, sent italians, haurien retingut encara algun vestigi de l'antic imperi: de

seguida, però, assegura Sebillet, autors francesos com Ian de Meun i Ian le Maire haurien pres el relleu dels toscans.³

Els relats francesos revelen que els esquemes per interpretar i perioditzar l'esdevenir de la cultura i de les lletres dels humanistes italians constitueixen el marc discursiu en què uns i altres dirimeixen els mèrits i la rellevància que cada tradició nacional hauria tingut en aquesta història. Les reaccions, en el cas espanyol, confirmen aquesta hegemonia, però encara palesen més clarament que la història de la poesia toscana s'ha ajustat a - i alhora ha adaptat - aquests esquemes a fi de desempallegar-se del llast de la barbàrie i poder brandar el llegat clàssic per vindicar el primer lloc en la jerarquia de les literatures vernacles. Així, Fernando de Herrera, a les anotacions de la poesia de Garcilaso que publica el 1580, es fa ressò dels elogis que els comentaristes i biògrafs italians han dedicat al Petrarca vulgar d'ençà de l'últim terç del segle XV, això és, destaca la moralitat dels seus versos, el posa a la mateixa alçada, i fins per damunt, dels millors lírics antics i assegura que ha estat el primer i alhora l'últim, per insuperable, dels rimadors d'amor. Com volen molts historiadors del toscà, el comentarista també assumeix que després de Petrarca el conreu de les rimes hauria atravesat una llarga crisi de què no s'hauria començat a rescabalar fins que Bembo i Sannazaro no haurien confegit noves obres.⁴

A Herrera li interessa recordar els mèrits atribuïts al poeta aretí per remarcar que són, en bona part, els mateixos que han fet de Garcilaso el príncep de la poesia espanyola, dels versos del qual, assegura el crític, la qualitat més admirable és l'honestedat i la temperança amb què hi ha tractat el desig. Les històries de les rimes toscanes i, sobretot, el tractament que s'hi dispensa a Petrarca proveeixen els paràmetres amb què Herrera descriu i jerarquitzava la lírica castellana i canonitza Garcilaso. El comentarista també es fa seva la història de les lletres llatines difosa per la tradició humanista i considera, per

---

³ Cf. "De l'antiquité de la Poésie, & de son Excellence", I, 1-3, *Art poétique François*, Paris, 1548. Com que les històries literàries de les arts poètiques europees de què em faig ressò aquí tenen la funció d'il·lustrar la influència i la resposta que genera la historiografia italiana i l'anàlisi exhaustiva dels relats queda per a ulteriors treballs, en aquest apartat de conclusions només donaré les referències de les obres i m'estalviaré de reportar els fragments originals.

⁴ Cf. Fernando de Herrera, *Anotaciones a Gallego Morell* [1972: 308-12].

exemple, que la poesia hauria perdut simplicitat i puresa després de l'edat d'August i que l'arribada dels gots a Itàlia hauria comportat que l'eloqüència llatina s'acabés perdent.⁵ Ara bé, Herrera s'apropia d'aquesta història per posar-la al servei de la seva tradició literària nacional i per qüestionar, justament, la primacia que reclamen els historiadors i crítics italians per a la poesia toscana.

I és que el comentarista explica que de la barreja del llatí amb les parles dels invasors del nord hauria sorgit l'italià, però també l'espanyol, i argüeix que aquest mateix origen les fa llengües germanes. És per això que li costa d'entendre que tants escriptors italians menystinguin la literatura espanyola i, en canvi, exagerin els mèrits de la pròpia, tot i que aquest el considera un pecat d'orgull que haurien heretat dels romans. Es pregunta Herrera amb quina autoritat Pietro Bembo, Marco Antonio Sabellico i altres estudiosos anomenen bàrbars els espanyols, tenint com tenen una religió, una llengua i unes lletres iguals o quasi idèntiques que les seves. Raona el comentarista que, d'espanyols doctes, no en falten, que el seu no és un poble de costums incivilitzats i que porta temps sent l'enemic més significat dels infidels: cap criteri, per tant, no justifica que els italians titllin de bàrbars els espanyols i que en menyspreïn les lletres. Més encara si aquests escriptors tinguessin en compte, afegeix Herrera, que la poesia toscana ha pogut prosperar perquè els italians han gaudit del temps que cal per cultivar-la i millorar-la, un temps que els espanyols han hagut d'invertir en recuperar i reconstruir l'imperi que, segles enllà, els italians van perdre.

Considera Herrera que si s'han s'ignorat o no s'han admirat com caldria les proeses militars que han protagonitzat els espanyols, des de Viriat fins Felip II, passant per Pelayo i el Cid, i si es permet que els italians obviïn tots aquests herois per destacar només els seus, és perquè els reis i prínceps espanyols no haurien sabut vetllar perquè bons historiadors s'encarreguessin d'immortalitzar aquestes gestes.⁶ En definitiva, el comentarista entén que és hora d'oposar la relació de proeses militars dels seus connacionals a la història de progrés cultural de què es vanten els italians i de recordar que les llengües d'uns i altres tenen els mateixos orígens per refutar tot allò que pugui atènyer els espanyols

---

⁵ Cf. Gallego Morell [1972: 417 i ss.].

⁶ Cf. Gallego Morell [1972: 552 i ss.].

de la convicció que Speroni feia expressar al personatge de Bembo d'estar envoltats per tot arreu de bàrbars, però en canvi no tenir-ne res, i per qüestionar la superioritat literària que el Bembo de ficció i, amb ell, tants crítics i historiadors italians fan dependre d'aquesta condició privilegiada.

Els orígens en la poètica europea del Renaixement

Els arguments d'Herrera traeixen que les històries dissenyades per "desbarbaritzar" la pròpia tradició tenen un paper cabdal en les pugnes per la supremacia literària i per aconseguir posicions i funcions meritòries en la recuperació de la cultura i l'eloqüència, però també que les polèmiques es lliuren en el domini dels orígens. Per il·lustrar-ho amb alguns casos significatius, m'interessa adduir de nou exemples de narracions inserides en arts poètiques fetes a França. Així, *L'Art poétique* de Jacques Peletier du Mans, publicat a Lió al 1555, s'obre amb el protocolari capítol dedicat a l'antiguitat i excel·lència de la poesia, on l'autor repeteix el lloc comú que és inútil indagar qui va descobrir-ne l'art: no n'és, però, només perquè els testimonis de què disposa siguin contradictoris, esbiaixats i poc fiables, sinó també i sobretot perquè la poesia, com la resta d'arts, no en té, d'inventors: és un do rebut del favor celestial.

A partir d'aquesta afirmació, sembla que Peletier hagi de desgranar tots els tòpics sobre els orígens divins i el furor dels *prisci vates*, però desplega, en canvi, una visió naturalista i progressista de la poesia: reporta els inicis en què s'haurien descobert els primers ritmes en la parla i com l'afició a reproduir-los s'hauria convertit, primer i gràcies a la imitació, en costum i després, amb les regles, en art. Malgrat que s'acull a uns orígens humans de la poesia, Peletier insisteix que resulta fútil escarrassar-se per esbrinar-ne els inventors: argüeix que si hom ja no es posa d'acord en casos particulars, és a dir, amb qui va descobrir els gèneres literaris – i remet als diversos autors als quals s'atribueix haver creat la tragèdia, l'elegia i la lira –, per força causarà encara més dissensions tractar d'aclarir qüestions generals, això és, qui va inventar la poesia.⁷

---

⁷ Cf. Peletier du Mans, "De l'antiquité et de l'excellence de la Poésie", I, 6-10, *L'Art poétique*.

Que aquest desinterès pels inventors de la poesia és una forma velada d'oposar-se als beneficis que dels orígens grecs i romans sol extreure'n la crítica i la historiografia italianes queda palès quan, uns capítols més endavant, Peletier aborda la qüestió de la llengua amb què s'ha de compondre. Raona el crític que els autèntics preceptes per a la formació d'un bon poeta no poden estar sotmesos ni a nacions ni a llengües: han de ser universals i, per confirmar aquest principi, argüeix de nou la seva versió dels orígens: si la poesia és una art rebuda del cel, ha d'haver estat repartida entre tots els pobles en igual mesura.⁸

Si l'estratègia de Peletier passa per ignorar els orígens de la poesia i alhora assumir que són universals i que cap nació o llengua pot apropiarse'ls, a l'*Abbrégé de l'art poétique François*, publicat el 1565 a París, Pierre Ronsard en reescriu la història per denigrar la tradició llatina. En començar el tractat, Ronsard explica que la poesia fou a la primera edat una teologia al·legòrica que hauria servit per ensenyar als menys entenimentats els misteris secrets. Entén el crític que Eumolp, Linus, Orfeu, Homer i Hesíode haurien estat considerats poetes divins no tant pels seus admirables esperits, com pel fet que haurien acolorit i augmentat el que profetes i sibil·les haurien anunciat en pocs mots als oracles. En tot cas, el que més m'interessa destacar és que Ronsard distingeix aquests primers poetes dels que haurien aparegut molt de temps després: qualifica aquests autors d'humans, considera que s'haurien caracteritzat per exercitar-se en les tècniques literàries i per compondre una poesia artificiosa i que els romans en serien l'exemple paradigmàtic, atès que haurien estat molt prolixos però poc dotats de talent, a excepció de cinc o sis autors que haurien sabut conjuminar la doctrina amb l'òptim domini de l'art.⁹

Galland-Hallyn, Hallyn i Lecointe expliquen que Ronsard xifra també la degeneració que comporta el pas dels poetes divins als humans en la convicció que el furor originari dels grecs hauria deixat pas a una febre que tindria les causes en l'humor malencònic. Els autors de les *Poétiques de la Renaissance* entenen que per vertebrar aquesta narració, el crític i poeta de la *Pléiade* s'hauria inspirat en la història de la degeneració del furor diví que l'humanista quatrecentista Domizio Calderini havia desplegat en comentar les *Sylvae* d'Estaci. Per

---

⁸ Cf. Peletier du Mans, "D'écrire en sa langue", I, 34-6, *L'Art poétique*.

⁹ Cf. Ronsard, *Abbrégé de l'Art poétique*, 2.

glossar la noció de calor com a estímul creatiu, Calderini explica que l'autèntic furor dels antics s'hauria anat empobrint fins reduir-se a un esperit vital o una calor sobtada que encendria i posseiria les ànimes dels poetes només durant una estona breu, d'on que aquesta mena d'inspiració mai no duraria prou per governar la creació d'una obra llarga però, en canvi, entén el comentarista que resultaria eficaç per compondre composicions breus com les silves.¹⁰

També és rellevant que Ronsard combini aquesta periodització dels orígens i la visió degenerativa del furor poètic amb una interpretació progressista de l'art literària que se suma a la d'un Peletier du Mans o a la d'un Estienne Pasquier. Assegura el crític que res no pot arribar a la perfecció si no prové de Déu, però s'afanya a aconsellar a l'aprenent de poeta que llegeixi i memoritzi els bons autors i que es dediqui a corregir i llimar els versos propis com un jardiner que es preocupa de podar les branques inútils dels arbres.¹¹

D'aquesta manera, Ronsard s'assegura la possibilitat de fer com Sebillet i col·locar la poesia francesa al final, i al capdamunt, dels progressos de l'art. L'estratègia fonamentada en l'antic principi del *labor omnia vincit* s'afegeix a la que desplega per desprestigiar l'herència que reivindiquen els nous romans, mitjançant la qual Ronsard pretén desfer els vincles que, per exemple, Polidor Virgili havia volgut establir entre l'antiga tradició llatina i els orígens hebreus, no pas grecs, de la poesia. I encara, Ronsard procura també apropiari-se del projecte de fer renèixer en francès l'entusiàstica primera poesia. L'estudiós Jean Vignes ha resseguit la influència exercida per poètiques neollatines cristianes com la de Battista Spagnuoli, el Mantovano, en l'obra de Jean Salmon Macrin i la d'aquest i la de Theodore de Bèze, al seu torn, en l'adhesió dels membres de la *Pléiade*, del mateix Ronsard i d'un poeta i teòric com Joachim du Bellay, als models de la inspiració divina de David i la lírica cristiana i a posar al servei de Déu tota l'eloqüència i fins el furor originari que Ronsard assaja de contrafer a les odes.¹²

Són històries dels orígens de la poesia que caldrà contextualitzar adequadament i examinar més d'apropr al costat d'altres de noves, però que, en

---

¹⁰ Cf. Galland-Hallyn i Hallyn [2001: 140-2].

¹¹ Cf. Ronsard, *Abbrégé de l'Art poétique*, 3.

¹² Cf. Galland-Hallyn i Hallyn [2001: 264-6].

suma i a primer cop d'ull, revelen que les estratègies i els conflictes per dissenyar i utilitzar els orígens de la historiografia italiana tenen continuïtat a Europa, on hi rendeixen uns relats amb formes, funcions i tensions afegides, justament, les que deriven de l'interès per qüestionar - i competir amb - les històries literàries que es difonen des d'Itàlia. De fet, s'hi perceben algunes de les línies mestres que configuren aquesta modalitat de la història literària en la poètica italiana: valen, en no pocs aspectes i biaixos, per recordar-ne la formació.

Els dominis dels orígens de la poesia

D'entrada, els orígens de la poesia hi representen l'estoc d'arguments per alabar-ne i promoure'n les virtuts i, alhora, es conceben en termes de causes, moments, inventors i gèneres: en aquest ventall de formes dels orígens s'hi troben els que indaguen els historiadors i els que resulten productius per als crítics, però també nocions sobre els orígens que arrossegueu tradicions discursives, gèneres i mètodes que sovint s'encreuen de manera conflictiva i condicionen les possibilitats d'harmonitzar i fer servir les històries. Així, com els italians, els autors d'arts poètiques francesos emmarquen els relats en els elogis de les excel·lències de la poesia, on la finalitat exigeix que s'hi despleguin els conceptes i arguments que confereixen densitat i valor a la història dels orígens divins: el furor celestial, la funció teològica i profètica, el sentit al·legòric, els efectes miraculosos de la primera poesia, els versos dels autors bíblics inspirats per l'Esperit Sant, i els fills i intèrprets dels déus: Apol·lo, Orfeu, Moisès, Homer.

He procurat remarcar que als relats sobre l'antiguitat i l'excel·lència de la poesia les concepcions i els usos retòrics, apologètics, històrics i teòrics dels orígens es confonen i operen simultàniament: esgrimir que els primers autors eren sants o que, en origen, la poesia fou inspirada per Déu per defensar-la i elogiar-la implica que s'assumeix que hi ha una identitat essencial entre la primera poesia i *tota* la poesia. És una condició que justifica l'interès que puguin tenir l'historiador i el teòric per l'origen com a seu de les causes primeres o com el moment en què sorprendre la formació dels atributs essencials o l'estat més pur d'una entitat que encara no hauria començat a canviar.

Aquesta polivalència s'accentua en la mesura que, en el pla narratiu, els relats dels orígens són fets d'enunciats, dades i noms que avalen filòsofs, teòlegs, historiadors, mestres de retòrica i crítics: Plató i Ciceró, Estrabó, Pausànies i Plini, Josep, Eusebi i Sant Jeroni són alguns dels més citats. A través d'ells, concorren en la història dels orígens que s'explica per defensar i lloar la poesia tradicions discursives que s'han interessat en indagar-los per altres raons o amb principis i mètodes diferents. Així, els historiadors hebreus primer i els Pares de l'Església Cristiana després expliquen la història dels orígens per demostrar que el poble jueu hauria inventat, descobert o rebut la poesia i hauria cantat versos inspirat per Déu, com demostrarien les Escriptures, abans que cap altra nació i, sobretot, des de segles abans que els primers grecs haguessin començat a compondre'n.

Els crítics i historiadors cinc-centistes – també els francesos – repeteixen sovint aquesta reivindicació i l'utilitzen amb finalitats diverses. Polidor Virgili, per exemple, per reparar els greuges que la història cultural dominada pels grecs hauria comès amb els romans. Lorenzo Gambara se'n fa ressò per emparar-hi la perfecció de la poètica cristiana, Patrizi, en canvi, per desacreditar les demandes de la historiografia hebrea en demostrar que els primers poetes i teòlegs hermètics haurien estat més antics. Molts crítics també posen els testimonis d'aquests autors i els hexàmetres de Moisès de costat dels himnes òrfics, de les consideracions de Plató sobre els poetes enfurismats i de les referències d'Estrabó a l'Oracle de Delfos per confirmar que la primera poesia hauria estat divina arreu i de diferents maneres. Usos a banda, es tracta d'una versió que posa l'accent en la dimensió temporal dels orígens, atès que basa la primacia hebrea en la major antiguitat dels versos bíblics, que emfassetza el valor cultural de la poesia, més enllà que sigui una ciència divina o el llenguatge de la teologia, en la mesura que historiadors com Flavi Josep i Eusebi reivindiquen el mèrit dels jueus d'haver inventat aquesta i moltes altres arts i disciplines i, potser el més important, és una versió que revela l'interès que pot tenir per a una nació o per a una tradició literària apropiat-se dels orígens.

Concebuts i utilitzats en aquests termes, els orígens sumen als valors de la divinitat i de la puresa essencial el mèrit de l'inventor i la superioritat que es concedeix a la persona o al poble i a les obres fetes pels descobridors respecte

de la poesia feta després per deixebles i epígons. El prestigi i l'autoritat dels imitadors depèn de la filiació que tinguin amb els inventors o de la posició que ocupin en la línia de transmissió de doctrina que es remunta als primers i millors mestres. Aquest és el valor dels orígens que Bembo identifica i explota en el fet que els toscans aprenguessin a compondre rimes dels provençals que les havien descobert. El mateix que el Lazaro Bonamico d'Speroni assumeix per acusar de bàrbars unes rimes que els italians haurien adoptat dels seus pitjors enemics i el valor originari que Peletier du Mans procura evitar que esgrimeixin, justament, els historiadors que es defensen dels detractors del vulgar en assegurar que és fútil buscar els inventors de la poesia perquè es tracta d'un do rebut del cel per tothom.

Les possibilitats de reutilitzar aquesta manera d'entendre els orígens - i l'estratègia per qüestionar els resultats que pugui rendir - palesen que les històries de la primacia hebrea i de l'antiguitat de les composicions de la Bíblia, malgrat fusionar-se quasi bé sempre amb els testimonis que s'addueixen per demostrar que la poesia hauria estat una facultat regalada, revelada o inspirada per Déu, afavoreixen ja, en certa mesura, que es despleguin patrons d'explicació que secularitzen els orígens: els "dessencialitzen" per situar-los en llocs i temps concrets i substitueixen les causes divines per motivacions humanes.

Els orígens naturals i els progressos de la poesia

Es tracta d'un biaix que s'accentua en la mesura que els crítics es fan ressò dels orígens de la poesia que es descriuen, o es pressuposen, en històries que assumeixen que la humanitat ha hagut d'aprendre a civilitzar-se per superar de manera gradual un estat primigeni de rudesia i brutalitat: la construcció del saber i la invenció de les arts haurien tingut un paper decisiu en aquesta progressió cultural, però per força s'haurien descobert i començat a exercir d'acord amb la naturalesa i les habilitats dels primers homes, això és, pel que fa a la poesia, mitjançant cants espontanis i assajant versos de proporcions imperfectes. Si els historiadors assumeixen que la poesia és una art inventada pels humans i que, com vol Quintilià, res i especialment cap art mai no és tan perfecte com perquè els que la conreen no puguin millorar-la sempre, posen en qüestió, per descomptat, que es tracti d'un regal diví, però també que els

orígens tinguin valor en tant que repositori de les formes més perfectes, que mereixi ser recordat i imitat el primer home o poble que va fer versos i que haver-ne cantat abans vulgui dir haver-ho fet millor.

Els progressos tècnics i mètrics amb què la tradició gramàtica i retòrica descriu el curs que la poesia hauria seguit per transformar-se d'afició espontània en art literària impliquen uns orígens naturals i la convicció que els primers autors i composicions haurien estat rudes i, per això, desconeguts. És de costat d'aquests testimonis que els crítics italians – en això, almenys a primer cop d'ull, sembla que difereixen dels francesos – comencen a incorporar a la història dels orígens la versió que n'explica Aristòtil al capítol quart de la *Poètica*, l'autoritat de la qual penetra i creix en el discurs històric – fins substituir la referència als primers poetes-teòlegs de la *Metafísica* – en proporció a la rellevància que la doctrina poètica de l'estagirita adquireix entre els crítics, sobretot a partir de la segona meitat del segle XVI.

D'ençà de les primeres narracions que se'n fan ressò, les de Mario Equicola i Lelio Giraldi, la teoria aristotèlica de les causes naturals i l'explicació dels progressos de la poesia tendeix a encaixar-se en l'esquema narratiu perfilat per la concepció artística de la literatura: s'interpreta que la segona causa natural s'adiu amb els testimonis antics que traeixen l'antiguitat del vers, s'assimilen els progressos que assenyala el filòsof amb els que la tradició retòrica ha xifrat en la descoberta i proliferació de versos i es reforça la convicció que els inventors de la poesia han de desconèixer-se perquè la història no fa memòria dels que no destaquen. D'aquesta manera, la concepció naturalista i artística dels orígens i progressos de la poesia guanya en presència i autoritat als relats i accentua les tensions amb la història de la *prisca poësis* que, tot i que a finals de segle Bernardo della Fonte ja havia exposat i assajat de resoldre en una art poètica inèdita, els historiadors de la primera meitat del Cinc-cents havien pogut anar esquivant o adduint com una mostra més de les dificultats que planteja conèixer els orígens.

El gir neoaristotèlic de la història dels orígens

Ara bé, la necessitat d'encaixar el relat d'Aristòtil en els esquemes amb què fins llavors s'ha donat compte dels orígens de la poesia genera també altres conflictes i comporta, de fet, el gir més patent de la formació de la història dels

orígens durant el Cinc-cents, almenys a Itàlia. Els arguments del filòsof que més problemes plantegen a les concepcions corrents de la primera poesia són, per un costat, que fan aparèixer entre els primers poetes, fins ara teòlegs, profetes, sacerdots i sants o, en el pitjor dels casos, versificadors anònims, autors de caràcter abjecte, arran que Aristòtil fonamenti la primera divisió dels gèneres literaris en un criteri ètic, això és, en el caràcter noble o vil dels primers homes que s'haurien dedicat a compondre encomis i blasmes. Per l'altre, que l'estagirita, en afirmar que de les obres dels poetes anteriors a Homer no se'n té constància, assumeixi que els autors prehomèrics s'han oblidat perquè no haurien fet literatura de valor i de prestigi, de la mateixa manera que els historiadors no haurien enregistrat els primers progressos de la comèdia perquè en aquell temps no s'hauria prestat cap reputació al gènere.

S'endega, llavors, un procés de reescriptura i reordenació de la història dels orígens de la poesia que permeti harmonitzar les diverses versions ponderant el pes que guanyen i perden unes i altres autoritats, sense sacrificar, per això, el caràcter exemplar que s'ha atribuït a la primera poesia per la seva condició divina. Així, s'inventa una prehistòria literària on s'hi confinen els desconeguts descobridors de l'harmonia i el metre i que s'anteposa a l'edat dels poetes teòlegs, un període de durada indefinida, però que s'hauria allargat fins l'època en què s'hauria destruït Troia o en què hauria viscut Homer. D'aquesta manera, historiadors com Scaligero fan lloc als primers improvisadors, en distingeixen i n'allunyen en el temps els profetes bíblics i els *prisci vates*, ubiquen en la segona edat els autors que altres fonts asseguren que van compondre abans de la guerra de Troia i ajusten la narració perquè el caràcter fundacional que Aristòtil i, amb ell, crítics cinc-centistes com Trissino, atorguen a Homer esdevingui almenys una fita cronològica de la història de la primera poesia.

També es despleguen arguments per dissociar els poetes de caràcter abjecte de figures com Moisès o Orfeu, Museu i Amfíó, dels quals se'n remarquen cada cop amb més èmfasi les virtuts morals. Altrament, i d'acord amb les premisses de la cada vegada més estesa visió naturalista i artística de la poesia, es tendeix a bandejar les tesis que fonamenten la grandesa d'aquests poetes en la inspiració i en la filiació divines i, en canvi, se'n destaquen els sabers i les aptituds que cal que dominin per poder erigir-se en mestres i poder satisfer, així, les funcions que se'ls pressuposa en una història de progrés.

La història dels orígens es reescriu en funció de les pressions que exerceix un relat aristotèlic que acaba encapçalant la tradició d'historiadors, retòrics i crítics que entén que la poesia s'hauria inventat, conreat i millorat com qualsevol altra art, que en qüestiona, així, els atributs que els elogis porten difonent durant segles: que fos una facultat que, en origen, no s'hauria après, sinó que haurien rebut uns pocs esperits privilegiats, que fos la primera ciència, que hagués contingut les doctrines i fet les funcions de totes les altres i que, amb el pas del temps, n'haguessin derivat la filosofia, la teologia, la història, l'oratoria i la resta de disciplines. Alhora, però, i això convé remarcar-ho, el gruix dels relats dels orígens qüestiona també la visió aristotèlica dels primers poetes, s'erigeix en un front de contestació en la mesura que es nega a acceptar que entre els *prisci vates* s'hi poguessin trobar homes d'esperit abjecte, negligeix o reubica, per això, l'origen ètic de la divisió de la poesia en espècies i, el més important, esmena la condició de fundador de la poesia – la dels gèneres majors i la dels autors recordats per la història – que el filòsof atribueix a Homer, ressenya l'existència i l'obra dels profetes Moisès i Orfeu, però també dels autors èpics Siagre i Dares i vindica el prestigi dels poetes que haurien antecedit la caiguda de Troia.

Els orígens i la història en la poètica de Francesco Patrizi

Cal tenir presents uns i altres efectes de la poètica neoaristotèlica en la formació de la història literària i en la concepció dels orígens perquè, per una banda, que contribueixin a fer hegemònica la visió progressista de la poesia repercuteix en les estratègies amb què els filòlegs i lingüistes del vulgar deixen enrere el llast dels orígens bàrbars i descriuen els avenços graduals de les rimes toscanes. I perquè, per l'altra, que els crítics hagin trobat la manera de reinserir els orígens divins en un esquema narratiu progressista i que n'esgrimeixin arguments i dades per qüestionar l'autoritat de la història aristotèlica fa possible que, encara a finals de segle, Francesco Patrizi construeixi una poètica que vol fonamentada en un saber històric que la tradició crítica aristotèlica hauria negligit, i que adopta com a paradigma teòric i model d'imitació els gèneres sagrats – la profecia i els himnes òrfics – dels orígens.

Patrizi desplega tot el potencial que els relats dels orígens divins de la poesia han anat acumulant a còpia de repetir-se a les arts poètiques i mantenir-

se en narracions que cada vegada es fan més ressò de les causes naturals, dels inicis rudes i dels progressos tècnics i formals de la poesia. El gros de tradicions crítiques i arguments que configuren la poètica teològica són esgrimits per Patrizi com el resultat d'una indagació històrica feta amb rigor científic que ha de servir per demostrar no només que la teoria de les causes naturals i el relat que conta Aristòtil al capítol quart de la *Poètica* són falsos en molts aspectes i incomplets en molts altres, sinó també que la manera amb què el filòsof concep la poesia i n'organitza el sistema de gèneres és errònia perquè no recolza en la realitat empírica de la poesia. Addueix Patrizi que negligir la recerca històrica hauria portat Aristòtil i seguidors a convertir en *genus* de la poesia un tret, la imitació, que en realitat només hauria estat propi d'unes quantes de les moltes i molt diverses espècies literàries de què és testimoni la història i a passar per alt, en canvi, les característiques que de debò definirien la poesia en termes i abast universals.

Altra vegada, aquestes essències rauen als orígens, però la *prisca poësis* dels profetes, teòlegs i sacerdots de la tradició hermètica revelada per Déu i inspirada als oracles ja no es pot esgrimir, sense més, com la forma més perfecta i genuïnament poètica. Patrizi acusa la pressió dels principis i mètodes que ha instaurat la historiografia dels progressos de l'art literària: explica que la poesia sorgeix de causes naturals – en cap cas, però, les defineix com ho fa Aristòtil –, identifica una prehistòria literària de la qual només se'n poden fer conjectures, però en què és plausible que la poesia hagués nascut amb els primers cants i evolucionat amb el temps cap a les formes més sofisticades de la primera edat. En tot cas, el més significatiu és que Patrizi entén que per fer que la història que conta tingui rendiment teòric ha de demostrar que la poesia originària informa l'art, que ja no és prou convincent ni operatiu adduir, com fa Ronsard, que el furor diví dels primers poetes hauria degenerat cap a formes humanes d'inspiració innata, perquè llavors la poesia dels orígens queda massa aïllada de tota la resta, esdevé irrecuperable i perd la capacitat d'exercir de model.

És per això que Patrizi argumenta, per exemple, que els primers poetes, a més de cantar sota els efectes del furor, s'haurien valgut també del judici natural i del saber, de manera que amb la inspiració, la natura i la saviesa – primeres causes de la poesia – haurien pogut construir unes arts poètiques d'on,

amb el temps, s'haurien extret els preceptes que s'haurien aplicat per crear noves formes literàries. Patrizi necessita desplegar estratègies i narracions que li permetin persuadir que els gèneres sagrats dels orígens – inspirats, profètics, teològics – constitueixen la màxima expressió d'una poètica que hauria romàs, gradualment reduïda i degenerada, en totes les formes aparegudes al llarg de la història literària. Així, per demostrar que la poesia originària *flueix* per tota la poesia reconceptualitza els atributs divins en categories com la meravella i la ficció i les utilitza per definir l'autèntic *genus* de la poesia. És llavors que pot garantir la capacitat de la poesia originària de regular teòricament la diversitat de gèneres i els canvis en el temps que palesa la història que ha reportat per fer evidents les limitacions de la poètica aristotèlica, i és llavors que pot argüir que els gèneres sagrats representen la meravella en tota la plenitud, d'on que siguin, per això, les formes més poètiques.

Les històries dels orígens i la historiografia literària moderna

Per tant, el tractat de Patrizi palesa que, a finals de segle, els orígens divins de la poesia segueixen valent com a fonament d'una poètica teològica, i que el rendiment que la recerca històrica ofereix a la teoria segueix depenent en bona part del fet que li permeti dominar els orígens. Ara bé, també revela que els biaixos de la historiografia literària confereixen cada vegada més autoritat a interpretar l'esdevenir de la poesia en termes de progrés i els orígens com el primer moment d'una seqüència evolutiva que desplaça el valor a la poesia que ocupa el final de la història.

Els relats que s'expliquen al Cinc-cents sobre la poesia vulgar dels italians confirmen aquesta tendència: el paradigma progressista és doblement útil per legitimar la tradició vernacle perquè, per un costat, avala que el conreu del florentí o del toscà per força ha de millorar la qualitat literària de la poesia vulgar i, per l'altre, minoritza la importància dels orígens de la llengua perquè, siguin bàrbars o no, en tot cas han de ser pitjors que qualsevol estadi posterior. No obstant això, també en la història de la poesia vulgar els orígens segueixen tenint una funció rellevant: és cert que Dante i Petrarca perden pes i prestigi com a recuperadors de l'eloqüència llatina, en la història de la qual ocupen els orígens, i que la guanyen, en canvi, com a perfeccionadors de les rimes toscanes, però no ho és menys que, per exemple, Landino vindica el valor de

l'Alighieri per ser el primer de transferir al vulgar tot el saber literari dels antics o que Bembo empara la superioritat dels poetes toscans entre els rimadors d'Itàlia amb el fet d'haver estat els primers de compondre versos i d'haver-ho fet prenent com a model la lírica dels trobadors provençals que haurien inventat l'art de rimar.

En examinar els relats, he procurat remarcar que la combinació de maneres d'entendre i indagar els orígens genera tensions que no permeten assignar a la historiografia literària cinc-centista biaixos ben perfilats i menys encara descriure'ls com tendències que ja respondrien a - o que, si més no, prefigurarien - els principis i mètodes de la historiografia moderna: una concepció i uns usos més científics que no literaris del coneixement i la narració del passat, un sentit més agut del relativisme i de l'anacronisme i de la historicitat de la poesia, la substitució de patrons d'explicació sobrenaturals i personals per interpretacions articulades per criteris intersubjectius, culturals i socials, un ús més crític de les fonts i entendre la història com un mitjà idoni per construir identitats nacionals i propagar sentiments patriòtics.

En avançar el segle i, sobretot, a mesura que va implantant-se la poètica aristotèlica, creix l'interès per indagar les causes naturals i s'accentua la tendència a explicar els orígens com l'inici d'una progressió cap a la consciència artística de la poesia, aproximació que acaba per restar-li als orígens divins espai i pes a les narracions. Ara bé, aquestes secularització i aproximació més filosòfica que no retòrica a la història dels orígens no exclou quasi bé mai que se celebrin també les excel·lències de la primera poesia i, entre elles, que s'hi comptin la inspiració divina i les extraordinàries facultats i virtuts dels *prisci vates*. Peletier du Mans i Ronsard forneixen exemples que il·lustren la combinació de causes divines i humanes amb què s'explica els orígens, en argüir que la poesia és un do rebut dels cels o una facultat inspirada pels déus als primers poetes i alhora una art que sorgeix de la curiositat i la capacitat imitativa que els homes posseïrien de manera innata.

Per explicar els canvis de la història literària, als relats d'Equicola, Barbieri i Patrizi s'hi esgrimeix que la protecció i el mecenatge dels poetes per part dels poderosos i els períodes de pau i prosperitat haurien beneficiat el foment i el prestigi de les lletres, que les rimes vulgars haurien proliferat per superar barreres lingüístiques causades per discriminacions de gènere o que

l'expansió militar i comercial d'una nació hauria comportat també la difusió de sabers. Però en aquestes mateixes narracions i en moltes d'altres de crítics, lingüistes i biografistes coetanis roman plenament operativa la tradició historiogràfica que recorda, alaba i converteix en motors del canvi històric els inventors, refundadors o perfeccionadors de l'art, sigui Moisès, Virgili o Dante, en el qual Landino xifrava tota una història de progrés literari en assegurar que ell sol representava el principi i quasi la perfecció de l'eloqüència vulgar.

Alguns historiadors exposen arguments dels quals es desprèn una consciència més moderna de la història i dels orígens de la poesia, més relativista i menys essencialista. Speroni, per exemple, fa que el personatge de Bembo defensi la capacitat del vulgar d'haver deixat enrere, amb el temps, la condició bàrbara originària, però per vindicar que després de cinc-cents anys s'hauria impregnat d'una italianitat que li hauria transferit les essències de la cultura romana. Gelli detecta contradiccions entre assumir que la llengua és viva i progressa gràcies a les millores successives que deriven del conreu continuat per part dels escriptors i voler extreure els models d'imitació de la història amb què es dóna compte d'aquests avenços. Posa en qüestió, així, que els relats dels progressos de l'art literària que expliquen Landino, Bembo o Barbieri puguin aturar-se, per exemple, en Petrarca, és a dir, que es dissenyin de manera finalista per rendir els models que, seguint amb l'exemple, interessa promoure des de Florència o per persuadir de la superioritat que els historiadors italians atribueixen a la seva tradició literària nacional.

També Patrizi, considerat, convé recordar-ho, un dels teòrics de la història que hauria començat a pensar la disciplina en termes moderns, subratlla una i altra vegada la diversitat efectiva i possible de la poesia, reconeix que resulta quasi impossible d'obtenir informació fiable sobre tots els gèneres que s'haurien conreat, en bona part perquè moltes històries antigues s'han perdut, i fins insinua que és fútil voler reduir tanta varietat de formes i pretendre definir la poesia en termes de debò universals – un problema epistemològic que afectaria també la història, segons declara als diàlegs que dedica a aquesta art.

Ara, aquesta consciència del canvi i l'escepticisme respecte de la validesa del coneixement que poden fornir aquestes disciplines no obsten que Patrizi assegurí que ha confegit la història amb rigor i ordre i que ha examinat i

comparat les fonts amb afuat esperit crític, de manera que el report reuneix totes les garanties perquè se n'extregui el vertader *genus* de la poesia i s'hi fonamenti un sistema comprensiu de gèneres. De manera que al tractat de Patrizi i als relats de la resta de crítics, les formes i funcions que participen dels principis i mètodes de la historiografia moderna es combinen amb - i sovint queden limitats per - concepcions i usos d'una recerca històrica que té interès i valor, justament, en la mesura que transcendeix el temps i el canvi i forneix exemples, models i lleis i la possibilitat de conèixer les essències de les coses.

En definitiva, la formació de la història literària del Renaixement revela que els biaixos de la historiografia i de les relacions entre la història i la poètica modifiquen les condicions que fan útils els orígens de la poesia i que en justifiquen la indagació, però també que, en qualsevol cas, segueixen constituint la modalitat més productiva, rellevant i poderosa de la història literària en la mesura que és en forma de relats sobre els orígens que la història intervé de manera significativa en la construcció de poètiques teològiques i cristianes, en la formació de la teoria de la lírica com a gènere major, en la legitimació de la tradició literària italiana o en la canonització de Petrarca.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- Aguzzi Barbagli, Danilo, ed., *Francesco Patrizi, Della Poetica*, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 3 v., 1969-71.
- Allen, Michael J.B., *The Platonism of Marsilio Ficino: a study of his Phaedrus commentary, its sources and genesis*, Berkeley, University of California Press, 1984.
- *Synoptic Art: Marsilio Ficino on the History of Platonic Interpretation*, Florència, Olschki, 1998.
- Bahner, Werner, *La lingüística española del Siglo de Oro. Aportaciones a la conciencia lingüística de la España de los siglos XVI y XVII*, Madrid, Ciencia Nueva, 1966.
- Baldassarri, Stefano U., Bagemihl, R., ed. i trad., *Giannozzo Manetti, Biographical Writings*, I Tatti Renaissance Library 9, Harvard University Press, 2003a.
- *Vitae trium illustrium poetarum florentinorum*, a cura di Stefano U. Baldassarri, Palermo, Sellerio editore, 2003b.
- ed., *Giannozzo Manetti, Vitae trium illustrium poetarum florentinorum*, Palermo, Sellerio editore, 2003b.
- Barbi, Michele, *Studi sul Canzoniere di Dante, con nuove indagini sulle raccolte manoscritte e a stampa di antiche rime italiane*, Firenze, 1915 (reed. anast. 1965).
- Barbieri, Giammaria, *Dell' origine della Poesia rimata* (c. 1572), Girolamo Tiraboschi ed., In Modena, Presso la Società Tipografica, 1790.
- Barkan, Leonard, *Unearthing the Past: Archaeology and Aesthetics in the Making of Renaissance Culture*, New Haven and London, Yale University Press, 1999.
- Baron, Hans, *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, Princeton, Princeton University Press, 1955 (reed. 1966).
- Belloni, Gino, "Un eretico nella Venezia del Bembo: Alessandro Vellutello", *Giornale Storico della letteratura italiana*, 157:497 (1980), 43-74.
- Bembo, Pietro, *Prose della volgar lingua* (1525), a Pietro Bembo, *Prose e Rime*, a cura di Carlo Dionisotti Torino, Utet, 1960 (reimp. 1992), 71-309.
- Bernardoni Trezzini, Gabriella; Besomi, Ottavio, et al., *Tra latino e volgare. Per Carlo Dionisotti*, Padua, Antenore, 1974.

- Bertoni, Giulio, "Giammaria Barbieri e Lodovico Castelvetro", *Giornale storico della letteratura italiana*, 46 (1905a), 383-400.
- *Giovanni Maria Barbieri e gli studi romanzi nel sec. XVI*, Modena, G.T. Vincenzi e nipoti, 1905b.
- Bigi, Emilio, ed., *Scritti scelti di Lorenzo de' Medici*, Torino, Utet, 1965 (reimp. 1971).
- Biondo, Flavio, *Roma restaurata, et Italia illustrata di Biondo da Forlì* (1474), Venècia, 1543.
- Blum, Paul Richard, "Francesco Patrizi in the 'Time-Sack' : History and Rhetorical Philosophy", *Journal of the History of Ideas*, 61 (2000), 59-74.
- Boccaccio, Giovanni, *Genealogia Deorum Gentilium*, XIV, a *Opere in Versi, Corbaccio, In laude di Dante, Prose latine, Epistole*, a cura di Pier Giorgio Ricci, Milano-Napoli, Riccardo Riccardi editore, 1965, 894-1061.
- Bologna, Corrado, "Bembo e i poeti italiani del Duecento", a *"Prose della volgar lingua" di Pietro Bembo*. Atti del convegno di Gargnano del Garda, ottobre de 2000, a cura di S. Morgana, M. Piotti, i M. Prada, Milano, Cisalpino, 2001, 95-122.
- Bolzoni, Lina, *L'universo dei poemi possibili: studi su Francesco Patrizi da Cherso*, Roma, Bulzoni, 1980.
- Bruni, Leonardo, *Vite, studi e costumi di Dante e di M. Francesco Petrarca* (1436), a *Le vite di Dante, Petrarca e Boccaccio scritte fino al secolo decimosesto*, a cura di Angelo Solerti, Milano, Vallardi Series, 1904, 93-123.
- Burke, Peter, *The Renaissance Sense of the Past*, London, Edward Arnold, 1969
- Cachey, Theodore J., "Latin vs. Italian", a Bloomer, W. Martin, ed., *The Contest of Language. Before and Beyond Nationalism*, Notre Dame, In., University of Notre Dame Press, 2005, 15-39.
- Cairns, Francis, "The *Poetices Libri Septem* of Julius Caesar Scaliger: An Unexplored Source", *Res Publica Litterarum* 9 (1986), 49-57.
- Cardini, Roberto, *La critica del Landino*, Firenze, Sansoni editore, 1973.
- ed., *Cristoforo Landino, Scritti critici e teorici*, Roma, Bulzoni editore, 1974.
- Careri, Maria, *Sul sistema di citazione di G. M. Barbieri*, L'Aquila, Japadre, 1990.
- Castagno, Gina, "L'autografo del Libro de Natura de Amore di Mario Equicola", *Lingua Nostra*, XXIII (1962), 74-7.

- Castellani Pollidori, Ornella, ed., *Claudio Tolomei, Il Cesano de la lingua toscana*, Firenze, Presso l'Accademia della Crusca, 1996.
- Castelli, Patrizia, ed., *Francesco Patrizi, filosofo platonico nel crepuscolo del Rinascimento*, Firenze, Olschki editore, 2002.
- Castelvetro, Lodovico, *Poetica d'Aristotele vulgarizzata e sposta* (1570), a cura di Walter Romani, Bari, 1979.
- Cesaretti, Paolo, *Allegoristi di Omero a Bisanzio*, Milano, Guerini, 1991.
- Cian, Vittorio, "Contro il volgare", a *Studi letterari e linguistici dedicati a Pio Rajna*, Firenze, 1911.
- Cochrane, Eric, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago, The University of Chicago Press, 1981.
- Copenhaver, Brian P., *Polydore Vergil On Discovery*, I Tatti Renaissance Library 6, Harvard University Press, 2002.
- Cortesi, Paolo, *De hominibus doctis dialogus* (1490), a cura di Maria Teresa Graziosi, Roma, Bonacci editore Roma, 1973.
- Cotroneo, Girolamo, *I trattatisti dell' "Ars historica"*, Napoli, Giannini editore, 1971.
- Curtius, Ernst Robert, *Literatura europea y Edad Media latina*, México, Fondo de Cultura Económica, 1948/1955 (reimp. 1999).
- D'Alessandro, Francesca, "Il Petrarca di Minturno e Gesualdo. Preistoria del pensiero poetico tassiano", *Aevum*, 3/2005.
- Daniello, Bernardino, *Sonetti, Canzoni e Triomphi di M. Francesco Petrarca, con la spositione di Bernardino Daniello da Lucca* (1541), Venècia, 1549.
- Dannenfeldt, K.H., "The Pseudo-Zoroastrian Oracles in the Renaissance", *Studies in the Renaissance*, vol. 4 (1957), 7-30.
- De Gaetano, Armand L., "G.B. Gelli and the Questione della lingua", *Italica*, vol. 44, 3 (1967a), 263-81.
- "G.B. Gelli and the Rebellion Against Latin", *Studies in the Renaissance*, vol. 14 (1967b), 131-58.
- De re poetica libellus incerti auctoris* (1588), a *Trattati di poetica e retorica del Cinquecento*, a cura di B. Weinberg, Bari, Laterza, v. III, 1972, 445-83.
- De Robertis, D., "La composizione del Libro de Natura de Amore e i canzonieri antichi maneggiati da Mario Equicola", *Studi di filologia italiana*, XVII (1959), 189-220.

- De' Conti, Antonio, *Oratio XXII' De arte poetica* (c. 1550), a *Trattati*, a cura di B. Weinberg, Bari, Laterza, v. II, 1970, 127-39.
- Debenedetti, Santorre, "Quattro Noterelle: Per la biblioteca del Barbieri", *Giornale storico della letteratura italiana*, 46 (1905), 265-268.
- *Gli studi provenzali in Italia nel Cinquecento e tre secoli di studi provenzali*, Padova, Antenore, 1911 (ed. rev. i amp. 1995).
- Deitz, Luc, "Julius Caesar Scaliger's *Poetices libri septem* (1561) and his Sources", *Studi Umanisti Piceni*, 14 (1994), 91-101.
- Del Bene, Giulio, *Due discorsi* (1574), a *Trattati*, a cura di B. Weinberg, Bari, Laterza, III, 1972, 177-204.
- Del Torre, M.A., "Di alcuni problemi dell' historia in Francesco Patrizi", a *Atti del XXII' Congresso Nazionale di Filosofia*, Roma, 1974.
- Denores, Giason, *Discorso intorno a Que' Principi, Cause et Accrescimenti Che la Commedia, la Tragedia et il Poema Eroico Ricevono dalla Philosophia Morale & Civile, & da Governatori delle Republiche*, a *Trattati*, a cura di B. Weinberg, Bari, Laterza, v. III, 1970, 373-419.
- Dionisotti, Carlo, ed., *Pietro Bembo, Prose e Rime*, Torino, Utet, 1960 (reimp. 1992).
- *Gli umanisti e il volgare fra Quattro e Cinquecento*, Firenze, Le Monnier, 1968.
- "Fortuna del Petrarca nel '400", *Italia medioevale e umanistica*, XVII (1974), 61-113.
- Dolce, Lodovico, *Il Petrarca novissimamente rivisto, e corretto da Messer Lodovico Dolce* (1547), In Vinegia Appresso Gabriel Giolito da Ferrari et Fratelli, 1554.
- *I quattro libri delle osservazioni della lingua di M. Lodovico Dolce* (1550), In Venetia, presso Marc' Antonio Bonibelli, 1597.
- Equicola, Mario, *Libro de Natura de Amore* (1525), In Vinegia, appresso Gabriel Giolito de' Ferrari, 1562.
- *Institutioni di Mario Equicola al comporre in ogni sorte' di Rima della lingua volgare, con uno eruditissimo discorso della Pittura, & con molte segrete allegorie circa le Muse e le Poesie* (1541), Firenze, appresso i Giunti, 1568.
- Esteve, Cesc, "La teoría de la lírica en las artes poéticas italianas", a *Idea de la lírica en el Renacimiento (entre Italia y España)*, María José Vega y Cesc Esteve (eds.), Pontevedra, Mirabel Editorial, 2004, 47-109.

- Faithfull, R.G., "The Concept of "living language" in Cinquecento vernacular philology", *The Modern Language Review*, LXVIII (1953), 278-92.
- Ferguson, Wallace K., "Humanist views of the Renaissance", *American Historical Review*, xlv (1939), 1-28.
- *The Renaissance in Historical Thought*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1948.
- Franchini, Raffaello, "Francesco Patrizi teorico della storiografia", a *La logica della filosofia*, Napoli, F. Giannini, 1967, 110-125.
- Franklin, Julian M., *Jean Bodin and the Sixteenth-Century Revolution in the Methodology of Law and History*, New York and London, Columbia University Press, 1963.
- Fryde, Edmund, *The Revival of a "scientific" and erudite historiography in the earlier Renaissance*, Cardiff, University of Wales Press, 1974.
- Fubini, Riccardo, "La coscienza del Latino negli Umanisti", *Studi Medievali*, 3, 2 (1961), 505-50.
- Fueter, Eduard, *Geschichte der neueren historiographie*, München – Berlin, R. Oldenbourg, 1911. Trad. italiana: *Storia della storiografia moderna*, Milano, Riccardo Ricciardi editore, 1970.
- Fumaroli, Marc, "Jules-César Scaliger et le schème historiographique dans la Poétique", a C. Balavoine et al., *La statue et l'empreinte. La Poétique d' Scaliger*, Paris, Vrin, 1986, 7-17.
- Galand-Hallyn, Perrine, & Hallyn, Fernand, eds., *Poétiques de la Renaissance*, Genève, Droz, 2001.
- Gallego Morell, Antonio, ed., *Garcilaso de la Vega y sus comentaristas*, Madrid, Gredos, 1972 (ed. rev.), 305-594.
- Gambara, Lorenzo, *Tractatio de Perfectae Poeseos Ratione* (1576), a *Trattati*, a cura di B. Weinberg, Bari, Laterza, III, 1972, 205-34.
- García Berrio, Antonio, *Formación de la teoría literaria moderna. La tópica horaciana en Europa I*, Madrid, Cypsa, 1977.
- Gelli, Giovan Battista, *I Capricci del Botaio* (1546), a *Opere di Giovan Battista Gelli*, a cura di Ireneo Sanesi, Torino, Utet, reimp. 1968.
- *Ragionamento in fra Cosimo Bartoli e Giovan Batista Gelli sopra la difficoltà di mettere in regola la nostra lingua* (1551), a Sozzi ed., *Niccolò Machiavelli, Discorso o*

- dialogo intorno alla nostra lingua, Appendice*, Torino, Einaudi editore, 1976, 91-5.
- Gesualdo, Giovanni Andrea, *Il Petrarca colla spositione di Misser Giovanni Andrea Gesualdo* (1533), Stampato in Vinegia per Giovanni Antonio di Nicolini & fratelli da Sabbio, 1541.
- Getto, Giovanni, *Storia delle storie letterarie*, Firenze, Sansoni editore, 1942, ed. rev. 1969.
- Gilmore, Myron, *Humanists and Jurists: Six Studies in the Renaissance*, Cambridge, Mass., Belknap Press, 1963.
- Giovo, Paolo, *Elogia veris clarorum virorum imaginibus apposita* (1546), *Le Iscrittioni posto sotto le vere imagini de gli huomini famosi in lettere*, tradotte di latino in Volgare da Hippolito Orio Ferrarense, in Venetia, Appresso Giovanni de' Rosi, 1558.
- Giraldi, Lelio Gregorio, *Historiae poetarum tam graecorum quam latinorum dialogi decem*, Basileae, Michael Isingrinus, 1545.
- *Dialogi duo de Poetis nostrorum temporum* (1551), a cura di Claudia Pandolfi, Ferrara, Corbo editore, 1999.
- Grayson, Cecil, *A Renaissance Controversy: Latin or Italian?*, Oxford, Clarendon Press, 1960.
- Graziosi, Maria Teresa, ed., *Paolo Cortesi, De hominibus doctis dialogus* (1490), Roma, Bonacci editore Roma, 1973.
- Greene, Roland, "The Lyric", a *The Cambridge History of Literary Criticism. III The Renaissance*, edició de Glyn P. Norton, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 216-28.
- Greene, Thomas M., *The Light in Troy: Imitation and Discovery in Renaissance Poetry*, New Haven, Yale University Press, 1982.
- Guerrero, Gustavo, *Teorías de la lírica*, México, Fondo de Cultura Económica, 1998.
- Guglielmino, Salvatore & Grosser, Herman, eds., *Il Sistema Letterario. Guida alla storia letteraria e all'analisi testuale, Quattro e Cinquecento*, Milano, Principato, 1987, (ed. rev. 1996).
- Halliwell, Stephen, *Aristotle's Poetics*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1986.

- *The Poetics of Aristotle: Translation and Commentary*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1987.
- Hankins, James, *Plato in the Italian Renaissance*, New York, Leiden, 1990.
- "The "Baron Thesis" after Forty Years and Some Recent Studies of Leonardo Bruni", *Journal of the History of Ideas*, 56, 2, (Apr., 1995), 309-338.
- ed., Leonardo Bruni, *History of the Florentine People*, The I Tatti Renaissance Library, Harvard University Press, 2001.
- Hay, Denys, *Polidore Vergil. Renaissance Historian and Man of Letters*, Oxford at Clarendon Press, 1952.
- "Italy and Barbarian Europe", a *Italian Renaissance Studies. A tribute to the late Cecilia M. Ady*, E.F. Jacob ed., Londres, 1960, 48-68.
- *Annalists and Historians. Western Historiography from the Eighth to the Eighteenth Centuries*, Londres, Methuen Young Books, 1977.
- Herrera, Fernando de, *Obras de Garcilaso de la Vega con anotaciones de Fernando de Herrera (1580), a Garcilaso de la Vega y sus comentaristas*, Antonio Gallego Morell, ed., Madrid, Gredos, 1972 (ed. rev.), 305-594.
- Huppert, George, "The Renaissance Background of Historicism", *History and Theory*, 5 (1966), 48-60.
- Jacquod, J., "Les idées de François Patrizi sur l'histoire et le rôle d'Acontius dans leur diffusion en Angleterre", *Revue de littérature comparée*, XXV (1952), 333-354.
- Javitch, Daniel, *Proclaiming a Classic: Canonization of "Orlando Furioso"*, Princeton, Princeton University Press, 1991.
- Joukovsky, Françoise, *Poésie et mythologie au XVIe siècle. Quelques mythes de l'inspiration chez les poètes de la Renaissance*, Paris, 1969.
- Kamalich, P.I., *F. Patrizi nella cultura e soprattutto nella poetica cinquecentesca*, Friburgo, 1930.
- Kelley, Donald R., "Historia Integra: François Baudouin and his Conception of History". *Journal of History of Ideas* 25 (1964), 35-57.
- *Foundations of Modern Historical Scholarship: Language, Law and History in the French Renaissance*, New York, 1970.
- "The Theory of History", a *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 746-61.

- "History and the Encyclopedia", a *The Shapes of Knowledge from the Renaissance to the Enlightenment*, Dordrecht, 1991, 7-22.
- "The Old Cultural History", *History of the Human Sciences* 9 (1996), 101-26.
- "Writing Cultural History in Early Modern Europe: Christophe Milieu and his Project", *Renaissance Quarterly*, LII, 2 (1999), 342-365.
- Kennedy, William J., *Authorizing Petrarch*, Ithaca & London, Cornell University Press, 1994.
- Kolsky, Stephen D., "The good servant": Mario Equicola. Court and courtier in early sixteenth-century Italy", *The Italianist*, 6 (1986).
- "The Courtier as Critic: Vincenzo Calmeta's *Vita del facondo poeta vulgare Serafino Aquilano*", *Italica*, vol. 67, 2 (1990), 161-72.
- *Mario Equicola: the real courtier*, G n ve, 1991.
- Lamberton, Robert, *Homer the Theologian. Neoplatonist Allegorical Reading and the Growth of the Epic Tradition*, Berkeley, Los Angeles & London, University of California Press, 1986.
- Landino, Cristoforo, *Prolusione petrarchesca* (1467), a *Cristoforo Landino, Scritti critici e teorici*, a cura di Roberto Cardini, Roma, Bulzoni editore, 1974, 33-40.
- *Prolusione dantesca* (c. 1474), a *Cristoforo Landino, Scritti critici e teorici*, a cura di Roberto Cardini, Roma, Bulzoni editore, 1974, 45-55.
- *Comentari de la Com dia de Dante* (1481), a *Dante con l'esposizione di Christoforo Landino et d'Alessandro Vellutello*, In Venetia, Apresso Gio. Battista, & Gio. Bernardo Sessa, fratelli, 1578.
- Lardet, Pierre, "Jules-César Scaliger th oricien de la poétique : reflexions sur la méthode", *Histoire Epist mologie Langage*, 4 (1982), 63-77.
- Lecointe, Jean, *L'Id al et la différence. La perception de la personnalit  littéraire   la Renaissance*, Genève, Droz, 1993.
- Leone, Annabella, *Mario Equicola: aspetti della sua produzione storiografica*, s.l., Albatros, 1995.
- Lorenzo de' Medici, *Comento ad alcuni sonetti d'amore* (1476-84), a *Scritti scelti di Lorenzo de' Medici*, a cura di Emilio Bigi, Torino, Utet, 1965 (reimp. 1977), 297-449.
- Lorenzo de' Medici & Poliziano, Angelo, *Raccolta Aragonese* (1477) (ep stola proemial), a Salvatore Guglielmino, Herman Grosser, eds., *Il Sistema*

- Letterario. Guida alla storia letteraria e all' analisi testuale, Quattro e Cinquecento*, Milano, Principato, 1987, (ed. rev. 1996) 897-900.
- Manetti, Giannozzo, *Biographical Writings*, edició i traducció de Stefano U. Baldassarri & Rolf Bagemihl, I Tatti Renaissance Library 9, Harvard University Press, 2003a.
- Marazzini, Claudio, "Le origini barbare nella tradizione linguistica italiana", *Giornale Storico della letteratura italiana*, 164:527 (1987), 396-423.
- *Da Dante alla lingua selvaggia: sette secoli di dibattiti sull'italiano*, Roma, Carocci, 1999.
- Mazzacurati, Giancarlo, *Il Rinascimento dei moderni. La crisi culturale del XVI secolo e la negazione delle origini*, Bologna, Il Mulino, 1985.
- "Storia e funzione della poesia lirica nel *Comento* di Lorenzo de' Medici", *Modern Language Notes*, vol. 104, 1, *Italian Issue* (1989), 48-67.
- Meneghetti, Maria Luisa, "Bembo, Equicola e i trovatori", a *"Prose della volgar lingua" di Pietro Bembo*. Atti del convegno di Gargnano del Garda, ottobre de 2000, a cura di S. Morgana, M. Piotti, i M. Prada, Milano, Cisalpino, 2000, 23-35.
- Merlino, Camillo P., "Equicola's knowledge of Dante", *Papers of the Moderna Language Association*, vol. 48, 3 (Sep., 1933), 642-7.
- Minturno, Antonio Sebastiano, *Antonii Sebastiani Minturni de Poeta Libri Sex*, Venetiis, apud Franciscum Rampazetum, 1559.
- *L'Arte poetica thoscana*, Venècia, A.G. Andrea Valvassori, 1564.
- Morros, Bienvenido, *Las polémicas literarias en la España del siglo XVI: a propósito de Fernando de Herrera y Garcilaso de la Vega*, Barcelona, Quaderns Crema, 1998.
- Muccillo, Maria, "La vita e le opere di Aristotele nelle "Discussiones peripateticæ" di Francesco Patrizi da Cherso", *Rinascimento*, 21 (1981), 53-199.
- "Marsilio Ficino e Francesco Patrizi", a *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Studi e documenti*, Gian Carlo Garfagnini ed., Firenze, 1986, v. II, 615-79.
- "Età dell' oro e tempo ciclico in Francesco Patrizi", a *Utopie e modernità. Teorie e prassi utopiche nell' età moderna e postmoderna*, ed. S. del Buffa, Roma, 1989, 553-577.

- "Francesco Patrizi: dalla storia alla natura", a *Natura e Storia. Saggi di filosofia*, ed. G. Coccoli, Ascoli Pireno, 1996a, 21-51.
- *Platonismo, ermetismo e "prisca theologia": ricerche di storiografia filosofica rinascimentale*, Firenze, Leo S. Olschki, 1996b.
- Murrin, Michael, *The Allegorical Epic: Essays in Its Rise and Decline*, Chicago, University of Chicago Press, 1980.
- Muzio, Girolamo, *Arte poetica* (1551), a *Trattati*, a cura di B. Weinberg, Bari, Laterza, II, 1970, 163-209.
- Norton, Glyn P., ed., *The Cambridge History of Literary Criticism. III. The Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.
- Pancheri, Alessandro, "Petarca filologo e la tradizione romanza: appunti minimi sui "canoni" degli autori volgari nei *Trionfi* e nel *Canzoniere*", *Anticomoderno*, I (1997), 63-72.
- Pandolfi, Claudia, ed. *Lelio Gregorio Giraldi, Dialogi duo de Poetis nostrorum temporum* (1551), Ferrara, Corbo editore, 1999.
- Patrizi da Cherso, Francesco, *Discorso della diversità de i furori poetici* (1553), a *Della Poetica*, edizione critica a cura di Danilo Aguzzi Barbagli, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, III, 1971, 445-62.
- *Della historia diece dialoghi*, In Venetia, appresso Andrea Arrivabene, 1560.
- *Della Poetica* (1586-8), edizione critica a cura di Danilo Aguzzi Barbagli, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 3 v., 1969-71.
- Peletier du Mans, Jacques, *L'Art poëtique de Iaques Peletier du Mans*, a Lyon, par Ian de Tournes, e Guil. Gareau, 1555.
- Pépin, Jean, *La tradition de l'allégorie de Philon d'Alexandrie à Dante*, Paris, Études Augustiniennes, 1987.
- Pigman, G.W., "Imitation and the Renaissance Sense of the Past: the reception of Erasmus' *Ciceronianus*", a *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 9 (1979), 155-177.
- "Versions of Imitation in the Renaissance", *Renaissance Quarterly*, 33, 1 (1980), 1-32.
- Plastina, Sandra, *Gli alunni di Crono: mito, linguaggio e storia in Francesco Patrizi da Cherso*, Collana di storia delle idee, Soveria Mannelli, Rubbettino, 1992.
- Platt, Peter G., *Not before either known or dreamt of: Francesco Patrizi and the power of wonder in the Renaissance poetics*, Oxford, Oxford University Press, 1992.

- Pocock, J.G.A., *The Ancient Constitution and the Feudal Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 1957.
- Poliziano, Angelo & Lorenzo de' Medici, *Raccolta Aragonese (1477)* (epistola proemial), a Salvatore Guglielmino, Herman Grosser, eds., *Il Sistema Letterario. Guida alla storia letteraria e all'analisi testuale, Quattro e Cinquecento*, Milano, Principato, 1987, (ed. rev. 1996) 897-900.
- Pozzi, Mario, ed., *Discussioni linguistiche del Cinquecento*, Torino, Utet, 1988.
- Preston, Joseph H., "Was there an Historical Revolution?", *Journal of the History of Ideas*, 38 (1977), 353-64.
- Pulsoni, Carlo, "Per la fortuna del *De Vulgari Eloquentia* nel primo Cinquecento: Bembo e Barbieri", *Aevum*, LXXI (1997a), 631-50.
- "Pietro Bembo filologo volgare", *Anticomoderno*, I (1997b), 89-102.
- "Bembo e la letteratura provenzale", a "Prose della volgar lingua" di Pietro Bembo. Atti del convegno di Gargnano del Garda, ottobre de 2000, a cura di S. Morgana, M. Piotti, i M. Prada, Milano, Cisalpino, 2000, 37-54.
- Purnell Jr, F., "Francesco Patrizi and the critics of Hermes Trismegistus", a *Journal of medieval and Renaissance studies*, 6 (1976), 155-178.
- Quint, David, "Humanism and Modernity: a Reconsideration of Bruni's Dialogues", *Renaissance Quarterly*, 38, 3 (1985), 423-45.
- Ricci, Laura, *La redazione manoscritta del Libro de Natura de Amore di Mario Equicola*, Roma, Bulzoni, 1999.
- Ricci, Pier Giorgio, ed., *Giovanni Boccaccio. Opere in Versi, Corbaccio, In laude di Dante, Prose latine, Epistole*, Milano-Napoli, Riccardo Riccardi editore, 1965, 894-1061.
- Rinaldi, Micaela, *Torquato Tasso e Francesco Patrizi: tra polemiche letterarie e incontri intellettuali*, Ravenna, A. Longo Editore, 2001.
- "Il Parere in difesa di Ludovico Ariosto di Francesco Patrizi", a Patrizia Castelli, ed., *Francesco Patrizi, filosofo platonico nel crepuscolo del Rinascimento*, Firenze, Olschki editore, 2002, 77-85.
- Ringler, William, "Poeta Nascitur Non Fit: Some Notes on the History of an Aphorism", *Journal of the History of Ideas*, vol. 2, n. 4 (oct. 1941), 497-504.
- Rocchi, Ivonne, "Per una nuova cronologia e valutazione del "Libro de natura de Amore" di Mario Equicola", *Giornale Storico della letteratura italiana*, 153:484 (1976), 566-585.

- Ronsard, Pierre, *Abbrégé de l'Art poétique François*, a Paris, Chez Gabriel Buon, au clos Bruneau, à l'enseigne S. Claude, 1565.
- Rossi, V., "Per la cronologia e il testo dei dialoghi *De poetis nostrorum temporum* di Lilio Gregorio Giraldi", *Giornale storico della letteratura italiana*, 37 (1901), 246-77.
- Ruscelli, Girolamo, *Del modo di comporre in versi nella lingua italiana* (1559), In Venetia, appresso gli heredi di Marchiò Sessa, 1587.
- Salutati, Coluccio, *Colucii Salutati De laboribus Herculis*, Berthold L. Ullman, ed., Zurich, Thesaurus Mundi, 1951.
- Salviati, Lionardo, *Avvertimenti sopra 'l Decameron* (1584-6), *Libro Secondo*, a Mario Pozzi ed., *Discussioni linguistiche del Cinquecento*, Torino, Utet, 1988, 801-896.
- Sanesi, Ireneo, ed., *Opere di Giovan Battista Gelli*, Torino, Utet, reimp. 1968.
- Santoro, Mario, "Poliziano o il Magnifico?", *Giornale italiano di filologia*, I (1948), 139-49.
- "Cristoforo Landino e il volgare", *Giornale Storico della letteratura italiana*, 131:396 (1954), 501-547.
- Scaligero, Giulio Cesare, *Iulii Caesaris Scaligeri Poetices libri septem*, Lugduni, Apud Antonium Vincentium, 1561.
- Schiffler, Ljerka, "The Sources of Petric's Understanding of Poetics and Beauty", *Synthesis Philosophica*, 15 (8/1993), 189-213.
- "Idee estetico-poetiche di Francesco Patrizi", a Patrizia Castelli, ed., *Francesco Patrizi, filosofo platonico nel crepuscolo del Rinascimento*, Firenze, Olschki editore, 2002, 87-102.
- Schiffman, Zachary Sayre, "Renaissance Historicism Reconsidered", *History and Theory*, vol. 24, n. 2 (May, 1985), 170-182.
- "Estienne Pasquier and the Problem of Historical Relativism", *Sixteenth Century Journal*, vol. 18, n. 4 (Winter, 1987), 505-17.
- "An Anatomy of the Historical Revolution in Renaissance France", *Renaissance Quarterly*, vol. 42, n. 3 (Autumn, 1989), 507-33.
- *On the Threshold of Modernity: Relativism in the French Renaissance*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1991.
- Schutz, A. H., "Provençal Sources of Vellutello's Commentary on the *Trionfi d'Amore* of Petrarch", *Italica*, XXVIII (1951), 104-7.

- Sebillet, Thomas, *Art poetique François*, Paris, Gilles Corrozet, 1548.
- Simone, Franco, "Introduzione ad una storia della storiografia letteraria francese", a *Studi Francesi*, 24 (1964), 442-456.
- "Influenze italiane nella formazione dei primi schemi della storiografia letteraria francese", *Lettere Italiane*, XVII, 3 (1965), 275-298.
- *Per una storia della storiografia letteraria francese I^o: La più lontana origine dei primi schemi della storiografia letteraria moderna*, Torino, Accademia delle Scienze, 1966.
- *Storia della storiografia letteraria francese: due capitoli introduttivi*, Torino, Bottega d'Erasmus, 1969.
- Solerti, Angelo, ed., *Le vite di Dante, Petrarca e Boccaccio scritte fino al secolo decimosesto*, Milano, Vallardi Series, 1904.
- Sozzi, Bortolo Tommaso, *Niccolò Machiavelli, Discorso o dialogo intorno alla nostra lingua*, Torino, Einaudi editore, 1976.
- Spedicati, Adele, "Sulle prime decche della Poetica di FP", *Bolletino di Storia della Filosofia*, 9 (1986-89), 263-288.
- Speroni, Sperone, Dialogo delle lingue (1532-40), a Mario Pozzi ed., *Discussioni linguistiche del Cinquecento*, Torino, Utet, 1988, 277-335.
- Spini, Giorgio, "Historiography, the art of history in the Italian Counter-Reformation", a Eric Cochrane, ed., *The Late Italian Renaissance (1525-1630)*, London, 1970, 91-133.
- Tanturli, Giuliano, "La Firenze laurenziana davanti alla propria storia letteraria", a Gian Carlo Garfagnini, ed., *Lorenzo il Magnifico e il suo tempo*, Firenze, Leo S. Olschki editore, 1992, 1-38.
- ed., *Philippi Villani De origine civitatis Florentie et de eiusdem famosis civibus*, Padova, Editrice Antenore, 1997.
- Tasso, Bernardo, *Ragionamento della poesia* (1562), a *Trattati*, a cura di B. Weinberg, Bari, Laterza, II, 1970, 565-84.
- Tateo, Francesco, *Retorica e poetica fra Medioevo e Rinascimento*, Bari, Adriatica, 1960.
- Tavoni, Mirko, *Latino, grammatica, volgare. Storia di una questione umanistica*, Padova, Antenore, 1984.
- "Le Prose della volgar lingua, il *De vulgari eloquentia* e il *Convivio*", a "Prose della volgar lingua" di Pietro Bembo. Atti del convegno di Gargnano del Garda,

- octubre de 2000, a cura di S. Morgana, M. Piotti, i M. Prada, Milano, Cisalpino, 2000, 123-138.
- Tiraboschi, Girolamo, ed., *Dell' origine della Poesia rimata. Opera di Giammaria Barbieri Modenese* (c. 1572), In Modena, Presso la Società Tipografica, 1790.
- Tolomei, Claudio, *Il Cesano de la lingua toscana*, edizione critica a cura di Ornella Castellani Pollidori, Firenze, Presso l'Accademia della Crusca, 1996.
- Trinkaus, Charles, "The Unknown Quattrocento Poetics of Bartolommeo della Fonte", *Studies in the Renaissance*, v. 13 (1966), 40-122.
- Trissino, Giovan Giorgio, *La Poetica (V-VI)* (1562), a *Trattati*, a cura di B. Weinberg, Bari, Laterza, II, 1970, 3-90.
- Ullman, Berthold L., ed., *Coluccio Salutati, Prima editio, Colucii Salutati De laboribus Herculis*, Zutic, Thesaurus Mundi, 1951.
- *Studies in the Italian Renaissance*, Roma, 1955.
- Varchi, Benedetto, *L'Ercolano* (1570), *Quesito decimo*, a Sozzi ed., *Niccolò Machiavelli, Discorso o dialogo intorno alla nostra lingua, Appendice*, Torino, Einaudi editore, 1976, 99-109.
- Vasoli, Cesare, *Francesco Patrizi da Cherso*, Roma, Bulzoni, 1989.
- "La critica di Francesco Patrizi ai "principia" aristotelici", *Rivista di storia della filosofia*, 51 (1996) n. 4, 713-787.
- Vega Ramos, María José, *El secreto artificio. Maronolatría y tradición pontaniana en la poética del Renacimiento*, Madrid, CSIC, 1992.
- Vega, María José & Esteve, Cesc, eds., *Idea de la lírica en el Renacimiento (entre Italia y España)*, Pontevedra, Mirabel editorial, 2004.
- Vial, Santina C., "Mario Equicola in the Opinion of His Contemporaries", *Italica*, vol. 34, 4 (1957), 202-21.
- Vida, Girolamo, *Marci Hieronymi Vidae Cremonensis de Arte Poetica libri III* (1527), Roma, Apud Ludovicum Vicentinum, 1527.
- Villani, Filippo, *Philippi Villani De origine civitatis Florentie et de eiusdem famosis civibus*, edició de Giuliano Tanturli, Padova, Editrice Antenore, 1997.
- Viperano, Giovanni Antonio, *Io. Antonii Viperani de Poetica libri tres*, Antuerpiae, ex officina Christophori Plantini, 1579.
- Virgili, Polidor, *De inventoribus rerum* (1499), edició i traducció de Brian P. Copenhaver, I Tatti Renaissance Library 6, Harvard University Press,

2002. Vitale, Maurizio, *La questione della lingua*, Palermo, Palumbo, 1978 (reed. 1984).
- Walker, David P., *The Ancient Theology. Studies in Cristian Platonism from the Fifteenth to the Eighteenth Century*, Ithaca, Cornell University Press, 1972.
- Waswo, Richard, *Language and Meaning in the Renaissance*, Princeton, Princeton University Press, 1987.
- Weinberg, Bernard, "Scaliger versus Aristotle on Poetics", *Modern Philology*, XXXIX (1942), 337-360.
- "The *Spositione* of Petrarch in the early '500", *Romance Philology*, XII (1959-60), 374-86.
- *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*, Chicago, Chicago University Press, 1961.
- ed., *Trattati di poetica e retorica del Cinquecento*, Bari, Laterza, 1970-4.
- Weisinger, H., "The Renaissance Theory of the Reaction against the Middle Ages as a Cause of the Renaissance", *Speculum*, XX (1945), 461-67.
- Whitman, Jon, ed., *Interpretation and Allegory. Antiquity to the Modern Period*. Leiden, Brill, 2000.
- Witt, Ronald G., "Coluccio Salutati and the Conception of the *Poeta Theologus* in the Fourteenth Century", *Renaissance Quarterly*, Vol. 30, 4, *Studies in the Renaissance Issue* (Winter, 1977), 538-563.
- Yates, Frances A., *The French Academies of the Sixteenth Century*, London – New York, Routledge, 1946 (reimp. 1988).
- *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, London, 1964.